

M.Ə.RƏSULZADƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ TƏBLİĞATÇILARINDAN BİRİ KİMİ

Ключевые слова: Азербайджан, народ, язык, статья, просвещение, национальное единство.

Key words Azerbaijan, nation, language, article, enlightenment, national unity.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о борьбе прогрессивной интеллигенции за идеи национализма, освещенные в печати в конце XIX в начале XX века. Особенное внимание привлекает пропагандистская деятельность одного из лидеров Азербайджанской Демократической Республики, видного публициста Мамед Эимна Расулзаде. В исследовании всесторонне проанализированы рассуждения, статьи М.Э.Расулзаде, написанные до 1918 года.

SUMMARY

The article deals with the struggle of independent intellectuals in the media for the ideology of Azerbaijanism in the late 19th and early 20th centuries. One of the leaders of Azerbaijan Democratic Republic, a prominent publicist Mammad Amin Rasulzadeh's great propaganda work on this area attracts special attention. In his research, his articles, which he wrote until 1918, are thoroughly analyzed.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai- siyasi həyatında türkçülük, islamçılıq, müasirləşmək və müstəqillik ideyaları

önəmli yer tuturdu. Bu dövrdə milli istiqlalçılıq Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Bu ideyaların böyük əksəriyyəti öz başlanğıcını XIX əsrdən götürürdü.

Milli kimlik ideyası uğrunda gedən mübarizədə Ünsizadə qardaşlarının danılmaz rolu vardır. “Kəşkül” XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda baş verən milli oyanış və milli özünüdərək prosesinin inkişafında fəal iştirak edirdi. Milliyyət və din məfhumlarının ayrı-ayrı şeylər olduğunu xalqa çatdıran, bu məsələyə geniş yer verən “Kəşkül” çülər ictimai-siyasi şüurun inkişafında müsbət rol oynayırdı. “Kəşkül” ilk dəfə olaraq müsəlman və millət anlayışlarının fərqli məzmununa malik olduğunu, öz həmvətənlərinin milliyyət baxımdan azərbaycanlı olduqlarını anlatmağa çalışırdı. Azərbaycan dilinə önəm verən «Kəşkül»ün 1887-ci il tarixli 15-ci sayında «Bir şəxs» imzası ilə çapdan çıxan “Ana dilimiz” məqaləsində yazılırdı: “Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər bu ana dillərini saxlamalıdırlar və o dildə elm və fənni övladi-millətə verilməlidir”. Müəllif qeyd edirdi ki, ana dilini yaxşı bilməyən, onun ləyaqətini qiymətləndirməyən adam başqa dilləri heç cür qiymətləndirə bilməz. Qəzet Azərbaycan dili ilə yanaşı, başqa dilləri öyrənməyi də təbliğ edirdi: “İnsan öz ana dilindən başqa neçə dil bilmiş olursa, o qədər də qədərini artırır. Lal yarımadam olduğu kimi çox dil bilən də çox adam sayılmalıdır”. Qəzet rus dilini öyrənməyi daha vacib hesab edirdi. (1 səh,44)

“Kəşkül” qəzetinin 14 noyabr 1890-cı il tarixli nömrəsində çap edilmiş “Avam gəzmək - yuxu görməkmi dedin?” sərlövhəli məqalə milli özünüdərkin nə qədər vacib olduğunu aydınlaşdırmağa səy göstərir. Məqalə belə başlayır :

“Şələ papaq başımda, qartı yapıncı çiynimdə, arşın yarım xən-cəl budumda durmuşdum Tiflis vağzalında maşın gözləyirdim. Vağzal dolu idi. Hər millətdən desən burada var idi: rus, erməni, gürcü, müsəlman. Hər dil desən danışırıldırlar...

Birdən zəng vuruldu. Girdik vağzala. Mən ikinci klasa mindim”. Birdən onun qarşısında oturan bir əcnəbi ondan hansı millət-

dən olduğunu soruşur. Onun “müsəlmanam” cavabı verməsi həmin əcnəbini qane etmir. Onun ısrarları qarşısında yenə özünü “müsəlman” sayan kəs düşünür: “Bilirəmmi mən hanki millətdənəm? Bizim molla, ya bizim axund görəsən bilirmi?”. Əcnəbi onun “kiridiyini görüb” izah etməyə başlayır: “Ərəb, fars, türk, hind, əfqan və qeyrə - bunların hamısı islamdırlar, ancaq hər birisinin milləti ayrıdır”. Daha sonra da əcnəbi öz dininin katolik, millətinin isə italyan olmasını deyir. Millətini bilməyən bu müsəlman, yenə də “...eyib də olsa, gərək dürüst ərz edəm, mən bilmirəm ki, mən nə millətdənəm!” -deyir. Milli şüuru olmayan bu adamdan əl çəkməyən əcnəbi, millətin özəlliklərini, onun nə olduğunu izah etməyə çalışır. Millət anlayışından xəbəri olmamağı “avamlıq” sayan həmin əcnəbi bu adamın millətini ona izah edir. O izah edir ki, rusların və gürcülərin sizləri “tatar” adlandırmalarına baxmayaraq, siz “tatar” deyilsiniz, “sizin diliniz, adətiniz, xasiyyətiniz tatarlardan başqadır”. Həmin əcnəbi müsəlmanın millətinin “Azərbaycan” olduğunu deyir və qeyd edir ki, siz qədim tayfasınız. Sizin tarixnamələrdə neçə- neçə hekayələriniz var (1 səh.43-44) “ Kəşkül” qəzeti redaksiyasının məqaləyə verdiyi qeyd də maraqlıdır. Qəzet onu oxuculara bu cür təqdim edirdi: “ Qəzetimizi oxuyanlardan bir qisminin bəzi bilinməsi lazım olan mətləbə aşına qılmaq niyyəti üzrə “ Azərbaycanlı” nın qələmə aldığı bir fəqərə bu gündən etibarən “ Kəşkül”də dərc olunur”. (2, səh. 153)

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ziyalılarının bir çoxu, xüsusilə, Məhəmməd ağa Şahtaxtı “ Kaspi” qəzetində çap etdirdiyi “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı” adlı məqaləsi ilə milli kimliyimizin, milli dilimizin müdafiəsinə qalxmış və Azərbaycanlı sözünü ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmağa çalışmışdır. (3)

M. Şahtaxtı yazırdı: “Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkcələri... Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaq çox yerinə düşərdi. Böyük bir hissəsinin İrandan

Rusiyanın payına düşmüş Aderbedjan (Azərbaycan) mahalı-indiki Zaqafqaziyadır, əhalisi də türk xalqıdır. Onları həm Şərq yazıçıları, eləcə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq Azərbaycan türkləri adlandırırlar”. (3)

XIX əsrdə başlayan azərbaycançılıq hərəkatı XX əsrdə daha geniş miqyas aldı. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın maarifpərvər ziyalıları milləti cəhalət və xürafat girdabından çıxartmaq, onun mədəni tərəqqisinə kömək etmək yollarını arayırdılar. Azərbaycan mütəfəkkirlərinə görə, millətin özünü tanıması üçün millətə milli dil , milli məktəb , milli mətbuat və milli ədəbiyyat lazımdır. XX əsrin əvvəllərində artıq müstəmləkə əsarətində yaşayan xalqlar istismardan qurtarmaq və öz müqəddəratını təyin etməyə daha çox səy göstərmişdir. Bəhs olunan dövrdə milliyyət, azərbaycançılıq ideyasını özündə əks etdirən mətbu əsərlər mətbuatda daha geniş yer almışdır. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-siyasi irsini, elmi-nəzəri görüşlərini öyrənmək diqqətə layıqdır. Onun publisistik fəaliyyətinin aparıcı istiqamətini maarifçilik, ana dili məsələsi, milliyyət, milli istiqlal mövzuları təşkil edir. Bu məqalədə onun 1918-ci ilə qədər yazdığı materiallar təhlil olunacaq. M.Ə.Rəsulzadənin bu tipli yazıları “Hümmət”, “ Açıq söz”, “Təkamül”, “Azərbaycan” və.s qəzetlərdə “Türk yurdu”, “Şəlalə”, “ Dirilik”, “İstiqlal”, “Qurtuluş” və. s jurnallarda işıq üzü görmüşdür.

1913-cü ildə “Şəlalə” də “Asan dil- “yeni lisan” , “ Dil ictimai mühüm bir amil”, “ Yeni lisançılar və türkçülər” başlığı altında çıxan publisistik yazılarının da mövzusu dil məsələsidir. M.Ə. Rəsulzadə burada dilin ictimai əhəmiyyətini təhlil edir, onun birləşdirici rol oynaya bilməsi üçün ümumi kütlə tərəfindən anlaşılmasının lazım gəldiyini irəli sürürdü. O, Cəmaləddin Əfqaninin “Dil birliyi din birliyindən daha güclüdür” fikrini təsdiqləyərək qeyd edirdi: “Dil bir milliyyətin yeganə rüknü deyildir. Bir millət vücudə gəlmək üçün dili ilə bərabər digər iştiraklı şeylər də vardır. Fəqət dil bunların ən mühümüdür. Dil milliyyət həyatının ən mütəkamil bir şəklidir. Dil bir millətin ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəyini

təşkil edir... Dil milyonlarla insanların və bir çox nəsillərin müştərək vücuda gətirdikləri bir mövhibədir. Dil qanlı və canlı, adətən üzvi və zihəyat bir vücuddur. Dil millətin canıdır. Dil millətin məntiqi, ruhu və onun şəxsiyyəti-müştərəkəsidir...

Dilsiz bir millət olmadığı kimi millətsiz də bir dil olmaz... Bir dili öldürmək bir milləti öldürmək deməkdir... Dil durduqca millət də durar, o öldümü millət də canın bağışlar". (5, səh 233-234)

M.Ə. Rəsulzadə ədəbi irsində milliyyət mövzusu öz dövrünün hadisələrinə yeni baxış gətirdi. Onun "Şeytan" işinin nəticəsi" məqaləsi millətlərarası qırğın məsələsini özündə əks etdirir. Millətləri bir-birinə düşürən səbəbin "şeytan" əlilə yapılan" əməl olduğunu qeyd edən böyük ustad "Budur "şeytan" işinin nəticəsi! Budur "millətçiliyin" səmərəsi, budur müxtəlif maskalar altında gizlənən fırqələrin zalimanə qəti-rəhmanə işləri!

Ey vətəndaşlar, ey sevgili qardaşlar, ey vətən məhəbbətilə ürəkləri dolu olan qafqazlılar! Bu bəlalar, bu fəlakətlər yalnız bir müsəlmanların, yalnız bir ermənilərin bədbəxtliyi deyil. Bu bəla, bu bədbəxtlik cümlə Qafqazın, külli qafqazlıların bədbəxtliyidir". (4, səh 72)

M.Ə. Rəsulzadə 1906- ci ilin 27 noyabrında "Təkamül" də işıq üzə görmüş "Milliyyət məsələsi" adlı məqalədə Rusiyanın istibdad üsulu və millətini satan rəislərin köməyi ilə xalqları öz təbəəliyində saxlamasından söhbət açır. Bundan sonra hökumətin iç üzünü göstərərək qeyd edir: "Bir taqım xüsusi üsul üzrə verilən qanunların bərəkətindən padşahlığa tabe millətlərin cümlə ruhani həyatları və mədəniyyətləri, yəni dilləri, ədəbiyyatları, fənun və maarifləri fəlakət və məhv olmağa üz tutmuşdu. Haman bu məqsəd ilə də iki, millətlərin bir-birinə ziddiyyətini artırır. Hökuməti-mütləqə, yəni istibdad hökuməti, polisənin köməyi ilə qətl və qarətlər düzəldib cəmətin əclaflarını Cənubi Rusiyada yəhudilərin, Qafqazda müsəlman və ermənilərin üstünə qalxırdı. Hökumət bu siyasəti ilə istiyordu ki, həmin bu üsul ilə çomaq və qorxu idarəsinin üzərinə cəmət qəlbində olan nifrət və narazılığı yadlarından çıxarıb, məxluqi bir-birlə-

rinə məşğul edərək özü asancasına tamam millətlərin üstündə sual və cavabsız hökm sürsün”. Lakin bu siyasət belə qısa yekunlaşmır. “ Məktəblərdə, hökumət divanxanalarında, məhkəmələrdə və qeyri ictimai dairələrdə ancaq rus dili gərək işlənsin, tamam ibadətgahlar gərək rus ortodoksa müti olsun və hərgiz, hər bir surətdə olsa da “basurmanlara”, yadlara heç bir milli müsaidələr, məsələn: ana dilində məktəb açmaq, cəmiyyəti-xeyriyyələr, güşadi və qəzetlər nəşrinə izn verilməsin, özgə millətlər hər bir padşahlıq qulluqdan, böyük qulluqlardan məhrum edilsin. Və bunların hamısından bu fərqlinin məqsədi odur ki, bacardıqca Rusiya dairəsində olan millətləri ruslaşdırıb, bacardıqca Rusiyanı qeyri məzhəblərdən paklandırırsın.” sözləri ilə M.Ə. Rəsulzadə hökumətin digər məzhəbləri ruslaşdırmaq planını göstərir və **əsl milliyyətin** nə olduğunu açıqlayır: “Düşmənlər qoy belə desinlər, itməli həyalanı yoxdur. Yuxarıda şərh verilən məramnaməni görmək istəmiyorlar. Doğrudur, sosial-demokratlar milliyyətə düşməndir. Lakin həqiqi milliyyətə deyil, kaviçkaya keçirilən “milliyyət”ə əksdir ki, bu da ancaq milliyyət maskası ilə (niqabı ilə) örtülmüş cibpərəstlikdən ibarətdir ki, millət sözünü hiyləgər sərmayədarlar əllərində aləti-kəsb ruzi eləmişlər. Sosial-demokratiya külli millətlərin özü üçün tərəqqi edib mədəniyyətləşməsinə zidd deyildir. Onların zidd olduğu o “millət”dir ki, özgə millətləri məhv və müzməhlil etmək istiyor”.(4,səh74-75)

1914-cü il sentyabrın 16-da şair, yazıçı və jurnalist Əlabbas Müznibin (1882-1938) redaktorluğu ilə ayda iki dəfə nəşr edilən ədəbi- ictimai, iqtisadi, tarixi və siyasi jurnal olan “ Diriliyin” birinci nömrəsində çapdan çıxdı. M.Ə.Rəsulzadənin “ Dirilik nədir?” adlı baş məqaləsi jurnalın ideya istiqaməti müəyyənləşdirirdi və xalqımızı milli oyanışa çağırırdı. Məqalədə o, diriliyin mahiyyətini açıqlayır və dirilik nədir sualına cavab axtarır. “İnsanlar bilafərq millət və məzhəb düşməni- ümumiləri olan təbiətlə mübarizə etmək məcburiyyətindədəirlər. Gördüyümüz mədəniyyət içində bulunduğumuz imran işlə bəşəriyyətin təbiətlə etdiyi davalardan aldığı qənimətlərdir. Hər hankı millət ki, təbiətə qarşı icra olunan müharibədə daha

bacarıqlı və daha qüvvətlidir, o millət təbiətdən alınan qənimətdən də daha ziyadə istifadə ediyor. İştə bu xüsusi, ümumi diriliyindən başqa insanlar arasında xüsusi bir dirilik vücuda gətiriyor ki, bu xüsusi diriliklərin ən mütəkamil bi şəkli milli diriliklərdir. Dirilik, iştə bir mövzu ki, səhifələr dolusu yazı yazdırı bilər, fəqət biz “dirilik”i anladığımız kimi anlatmaq üçün hal-hazırda dirilik üçün olunan hərblərdən və dirilik naminə icra olunan şəttatlardan daha bəliğ bir bəyan olamaz zənnindəyiz”

Daha sonra diriliyin mahiyyətini aydınlaşdırır. “Məncə, mədəniyyəti- bəşəriyyə millətlərin zəhmətlərindən hasil olan bir yekundur. Hər millət öz iqtidar və istiqlalı sayəsində, yəni öz diriliyi ilə özünə xüsusi, xüsusi olduğu qədər də qiymətli bəzi şeylər əlavə ediyor ki, bir millətin ölməsi və yaxud ölgün fikirlərlə yaşaması yalnız özünün bədbəxtliyi deyil, bəşəriyyətin də böyük bir nöqsanını təşkil ediyor. Yuxarıda başqaları dirilik üçün öldükleri halda, bizim ölmək üçün diriliyimizdən bəhs etmiş idik.” (3, səh 460-461)

“... Dirilik isə elmən, ruhən və cismən qüvvətli olmaqdan və diriliyi sevməkdən ibarətdir.

Nəzərə bir az qərib gəlsə də demək istəyirəm ki, dirilik dünyanı sevməkdən ibarətdir. Mənanı xassı isə dünyapərəstlikdir.” (3, səh 461)

M.Ə.Rəsulzadənin azərbaycançılıq ideyası uğrunda apardığı mübarizədə “Açıq söz” qəzetindəki işi xüsusi ilə diqqəti cəlb edir.

Onun 1915-ci il oktyabrın 21-də “Açıq söz” qəzetinin 16-cı sayında “Milliyyət və bəşəriyyət” adlı məqaləsində əslində siyasi millətçiliyi Azərbaycanın gələcəyi üçün faydalı hesab edərək Petroqradd mətbuatında – “P.Vedomosti” qəzetində Dövlət Dumasının üzvlərindən biri olan Aleksandrovun milli dirilik mövzusunda məqaləsini eynilə çap etmişdir. Onun nümunə gətirdiyi həmin məqalədə siyasi millətçiliyin mahiyyəti izah olunurdu. Orada yazılırdı: “İngilis, Amerika və İsveçrə “dövlətxanə”ləri göstərir ki, orada bir çox millətlər azadlıqda yaşaya bilərlər və bir qorxu olduğu zaman yan-yanə olaraq dövləti müdafiə də edirlər. Fəqət bu, ancaq o zaman mümkün

olur ki, hər bir millət dövlət daxilində özünü öz evindəki kimi hiss etsin və o zaman mümkün olur ki, dövlətin əsası digər millətləri bir millətin xatiri üçün sıxmaq deyil, bütün millətlərin bərabərliyi ilə hüriyyəti üzərinə qurulmuş olsun. Bərabərliklə hüriyyət müxtəlif millətləri siyasi bir millət şəklində birləşdirə bilər”. (3, səh 211)

1915-ci il “Açıq söz” qəzetində dərc olunmuş “Tutacağımız yol” məqaləsində “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” adlı üç əsasa sarılmalı olduğumuzu deyən M.Ə.Rəsulzadə 1916-cı il oktyabrında “Açıq söz” qəzetinin bir illik davamı münasibəti ilə çıxan “Getdigimiz yol” məqaləsində bu maddələrdən sonuncunun təhlilini verməklə başlayır. “Müasirləşmənin bu iki dürlü anlayışı dünyada iki növ siyasətə əsas təşkil etmişdir: demokratizm, imperializm.

Demokratizm, bütün millətləri kəndi ruh və mənəviyyatı dairəsində qalmaq şərtilə müasir mədəniyyət sərgisinin tamam hüquqlu bir şəriki olmaq sifətilə görmək istər.

Halbuki daha ibtidai və ya inhitatı bir dövrdə bulunan millətləri zor bazu və ya tarixin rast gətirməsi ilə (sövqi-tarixlə) kəndi əsarətvə tabeətinə keçirmiş olan imperializm böylə yapmaz. O dərində bir vəhşi kibi parçalayıb boğduğu millətləri kövşəyən heyvan kibi təkrar-təkrar çeynər, tainki təbiri-mərufla-həzmirabedən ötürər.”(3,səh 545-549) Daha sonra isə müasirləşməyin mahiyyətini açmaq və mühümlüyünü vurğulamaq məqsədi ilə M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir: “ Demək ki, imperilizm əjdahası ağzından xilas olmaq və ya sühulətlə həzm olunmamaq niyyətilə müasirləşmək, mənəvi əsliyyətləri mədəniyyəti-bəşəriyyə nöqtəyi-nəzərindən böyük bir zaid (plyus) təşkil edən, millətlər üçün tamamiyyəti- milliyyə və istiqlalı-mədəniyyətlərini hər növ əzici təsirlərdən mühafizə eləmək məqsədi- aliyyəsi qədər zəruri bir vasitədir.” Sonda “**Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək**” düsturu ilə “Açıq söz” qəzetinin məqsəd və məramını aydınlaşdıran M.Ə.Rəsulzadə böyük bir imanla bu yola davam etdi.

M.Ə.Rəsulzadənin 1914-1918- ci illərdə “Açıq söz” qəzetində dərc olunan “Tutacağımız yol”, “Milli qərzlər”, “Müsəlman-

ların dəvətdən azadlığı”, “ Təarüf məsələsi” və. s bu qəbildən olan yazıları onu azərbaycançılıq ideyasının böyük təbliğatçılarından biri olduğunu göstərir.

Göründüyü kimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bütövlükdə həyatını, fəaliyyətini Azərbaycanın istiqlalına həsr edən ölümsüz şəxsiyyətlərdən biridir. Onun əsas məqsədi “ Azərbaycan” anlayışını coğrafi amil müstəvisindən çıxarmaqdır. “ Davamız, Azərbaycan davasıdır, bu tarixi və milli bir davadır”- deyən Cümhuriyyət lideri milli kimliyimizin dərk olunmasında, Azərbaycançılıq rüşeymlərinin ideologiya səviyyəsində formalaşmasında əvəzedilməz xidmətlərin nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov N. Sənədlərin dili ilə.- Bakı, 1980.
2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Əsərləri, I cild. Bakı, Təhsil 2014.
3. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Əsərləri, II cild. Bakı, Təhsil 2014.
4. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Əsərləri, III cild. Bakı, Təhsil 2014.
5. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası. Bakı 2003
6. Yaqublu N. Azərbaycan Milli İstiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Bakı 1999
7. Şahtaxtı M.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004
8. Zeynalov N. Azərbaycan mətbuatı tarixi. I hissə.- Bakı, 1973.

Elmi rəhbər: Dos.Mehdiyev M.